

1.

☞ Δυο ρούγες, δυο καφενεία ☜

Πετροχώρι λεγόταν το χωριό μας. Πέτρινα ήσαν όλα τα σπίτια, πέτρινοι οι αυλόγυροι. Πέτρινα τα δρομάκια στις ανηφοριές. Πέτρινες οι πεζούλες στα χωράφια, ξερολιθιές. Εμείς τα παιδιά πάντως δεν είχαμε την παραμικρή αμφιβολία ότι είχε πάρει το όνομά του απ' τον πετροπόλεμο. Πιστεύαμε πως πετροπολεμιστές σαν κι εμάς δεν υπήρχαν πουθενά σ' ολόκληρη την οικουμένη. Οι φωνές μας αντηχούσαν στα γύρω λαγκάδια και στις ρεματιές.

«Παραδοθείτε! Είσαστε περικυκλωμένοι!»

«Ο Γέρος του Μοριά και τα παλικάρια του δεν παραδίδονται, ρε!»

Ο πετροπόλεμος ήταν φρούτο του καλοκαιριού. Δεν ταίριαζε με τα χιόνια και τις βροχές, ούτε με τις σκοτούρες των βιβλίων. Ήθελε κλειστά σχολεία και ξεγνοιασιά, κοντομάνικα πουνκάμισα και ξυπολυσιά. Ήθελε οι γονείς να λείπουν στα χωράφια ολημερίς και να έχουν αφήσει το χωριό να το κυβερνάει η παιδική μας φαντασία και αποκοτιά.

Είχαμε χωρίσει το χωριό στα δύο: Απάνω Ρούγα¹-Κάτω Ρούγα ή Απάνω Μαχαλάς²-Κάτω Μαχαλάς. Μια τεράστια λυγαριά, που στον ίσκιο της υπήρχε ένα παλιό πηγάδι, το Παλιοπήγαδο όπως το λέγαμε, ήταν το σύνορο. Προτιμούσαμε να πεθάνουμε παρά ν' αφήσουμε παιδί της άλλης γειτονιάς να περάσει απ' τη δική μας. Δεν υπήρχε μέρα που να μη δώσουμε κάποια μάχη. Το ζουνάρι μας το είχαμε λυμένο για πετροπόλεμο. Κουβαλάγαμε δύο διαφορετικούς κόσμους: τον μέσα μας, που ήταν τρυφερός, με κάποιες μικρές λύπες, μικρούς θυμούς, καρδιοχτύπια και παραπονάκια, και τον έξω μας, που προσπαθούσαμε να φαίνεται σκληρός.

Όταν κάποια παρέα παιδιών απ' την Απάνω Ρούγα πατούσε έστω και μία σπιθαμή δικού μας εδάφους, τρέχαμε και τους φράζαμε τον δρόμο:

«Πού πάτε, ρε; Εδώ είναι δικό μας βιλαέτι.³ Έφτυσα!».

Όσπου να στεγνώσει το σάλιο, έπρεπε να έχουν οχυρωθεί, για να αποκρούσουν την επίθεση που θα εξαπολύαμε. Ήταν άγραφος νόμος του πετροπόλεμου: έπρεπε ο επιτιθέμενος να δώσει λίγο χρόνο στον αντίπαλό του να προφυλαχτεί. Πισώπλατο και απροειδοποίητο χτύπημα απαγορευόταν αυστηρά. Θεωρούνταν μπαμπεσιά και παραβίαση των κανόνων και προκαλούσε σκληρά αντίποινα.

Εκτός από τις «αψιμαχίες», που γίνονταν για εντελώς προσχηματικούς λόγους ή για κάποια μικροπαραβίαση των συνόρων και τις προκαλούσαμε απλώς για να διατηρούμε την πολεμική μας ετοιμότητα, κάθε τόσο δίναμε και μάχες

1. *Ρούγα*: μεσαιωνική λέξη (από τη λατινική λέξη *nuga*) για τον δρόμο, την οδό, το σοκάκι.
2. *Μαχαλάς* (από την τουρκική λέξη *mahalle*): τμήμα χωριού ή πόλης, γειτονιά, συνοικία.
3. *Βιλαέτι*: μεγάλη διοικητική περιφέρεια επί Τουρκοκρατίας.

προσυμφωνημένες. Τις λέγαμε «παραμαζώματα», επειδή σκοπός μας ήταν να αναγκάσουμε τους αντιπάλους να εγκαταλείψουν τις θέσεις τους και να υποχωρήσουν. Επιδιώκαμε δηλαδή να τους πάρουμε παραμάζωμα. Γι' αυτές τις μάχες κηρυσσόταν γενική επιστράτευση. Οι αρχηγοί των δύο στρατοπέδων έστελναν πρεσβείες, οι οποίες συναντιόντουσαν σε ουδέτερο έδαφος και καθόριζαν τον χρόνο, τον τόπο και όλες τις λεπτομέρειες.

Η κορυφαία κατηγορία των μαχών του πετροπόλεμου ήταν το «ξεμπουντούλωμα». Σε ελεύθερη απόδοση θα λέγαμε: μάχη μέχρι τελικής πτώσεως. Στο τοπικό γλωσσικό ιδίωμα, η ακριβής έννοια της λέξης *ξεμπουντούλωμα* ήταν: το ξεπάστρεμα, η εξολόθρευση, η ολοκληρωτική εξαφάνιση από προσώπου γης. Οι Πετροχωρίτες, ας πούμε, βάζανε ποντικοφάρμακο για να ξεμπουντουλώσουν τα ποντίκια ή ράντιζαν με φυτοφάρμακο για να ξεμπουντουλώσουν τα βάτα από μέρη που ήθελαν να καλλιεργήσουν.

Οι νικητές κάθε πετροπολεμικού ξεμπουντουλώματος γράφονταν στη χρυσή βίβλο! Για να φτάσουμε σε τέτοια μάχη, έπρεπε να έχει ξεπεραστεί η κόκκινη γραμμή. Να έχει προσβληθεί βάνουσα η τιμή και η υπόληψη αντιπάλου ή να έχει παραβιαστεί κάποιος θεμελιώδης κανόνας. Πριν το ξεμπουντούλωμα γινόταν συνάντηση των ίδιων των αρχηγών, για να διευθετήσουν μια σειρά σοβαρών ζητημάτων. Το σημαντικότερο ήταν ο ορισμός έμπειρων φρουράρχων, ενός από κάθε μαχαλά, οι οποίοι θα ήσαν υπεύθυνοι ασφαλείας και θα κρατούσαν τα μικρά παιδιά –τον άμαχο πληθυσμό– σε μεγάλη απόσταση από τα σημεία διεξαγωγής της μάχης. Επειδή σ' αυτές τις συρράξεις χρησιμοποιούνταν όλος ο... βαρύς οπλισμός, η συμμετοχή παιδιών κάτω των δώδεκα ετών απαγορευόταν αυστηρά. Ορίζονταν και παρατηρητές σε υψώματα, όπως επίσης ορίζονταν και στα παραμαζώμα-

τα, ώστε αν έβλεπαν να πλησιάζει στο πεδίο της μάχης κάποιος γονιός ή αν ερχόταν, ας πούμε, ο ταχυδρόμος με το άλογό του ή κάποιος ξένος, να δώσουν οπτικό και ηχητικό σινιάλο: με το σήκωμα ενός κόκκινου πανιού και το κουδούνισμα μιας τροκάλας.⁴ Τότε γινόταν προσωρινή ανακωχή, στη διάρκεια της οποίας όλα πάγωναν. Δεν επιτρεπόταν ανασύνταξη δυνάμεων ή ανεφοδιασμός με πολεμοφόδια. Όταν πια απομακρυνόταν ο ανεπιθύμητος επισκέπτης, όλα έπρεπε να ξαναρχίσουν ακριβώς από το σημείο που είχαν σταματήσει. Υπεύθυνος για την τήρηση του παγώματος ήταν ο επόπτης.

Ένα τεράστιας σημασίας ζήτημα ήταν η συμπεριφορά απέναντι στους αιχμαλώτους. Μπορούσαμε να τους υποβάλουμε σε βασανιστήρια, αλλά δεν επιτρεπόταν να τους προσβάλουμε, όπως να τους τρίψουμε το πρόσωπο σε ακαθαρσίες ή να τους πάρουμε τα ρούχα και να τους στείλουμε πίσω τσιτσιδί. Τις τιράντες τους βέβαια τις ξεσκιζαμε, τα κουμπιά τους τα ξηλώναμε και τους τα παίρναμε, αλλά τα ρούχα τους ποτέ. Οι όροι της συμφωνίας γράφονταν σε δύο αντίγραφα, υπογράφονταν από τους δύο αρχηγούς και κρατούσε από ένα ο καθένας.

Στις μάχες δίναμε ονόματα που μαθαίναμε στη σχολική ιστορία: Δερβενάκια, Χάνι της Γραβιάς, Μανιάκι. Ανάλογα με τη μάχη, δίναμε προσωρινό όνομα στον αρχηγό μας: Οδυσσέας Ανδρούτσος, Γεώργιος Καραϊσκάκης, Αθανάσιος Διάκος. Τους εχθρούς μας τους λέγαμε Κιουταχήδες, Μπραϊμηδες, Κιοπρουλήδες. Αλλά κι αυτοί το ίδιο κάνανε. Δίνανε σ' εμάς τούρκικα ονόματα και κρατούσαν τα ονόματα των Ελλήνων ηρώων για την αφεντιά τους.

4. *Τροκάλα* και *τροκάνα*: βαρύ κουδούνι που κρεμούσαν οι βοσκοί στον λαμό κάποιων από τα πιο μεγαλόσωμα ζώα του κοπαδιού των αιγοπροβάτων.

Μετά το τέλος της μάχης οι νικημένοι τρύπωναν στα σπίτια τους σαν βρεγμένες γάτες. Οι νικητές έκαναν επιβλητική παρέλαση στον κεντρικό δρόμο του χωριού και πανηγύριζαν φτιάχνοντας αυτοσχέδια σατιρικά στιχάκια:

*Έχουμ' αρχηγό δερβίση,
σας λιανίσαμε στη βρύση.
Κρούψου, κρούψου, κρύ- στ' αμπάρι,
έχουμ' αρχηγό λιοντάρι.*

Όταν πια σουρούπωνε, γινόταν ο απολογισμός. Οι νικητές επαίρονταν για τον ηρωισμό τους κι έγγραφαν σε στρατσόχαρτα,⁵ που τα παίρνανε από τα καφενεία, την ημερομηνία, την τοποθεσία και την ονομασία της ιστορικής τους νίκης. Αυτά τα στρατσόχαρτα αποτελούσαν το ιστορικό μας αρχείο και φυλάγονταν από τον αρχηγό σε μέρος μυστικό, για να μην τα κλέψουν οι εχθροί. Μέσα σ' αυτά γραφόταν η ιστορία του πετροπόλεμου. Αν τολμούσαν οι «Κιουταχήδες» να πουν ότι έχουν περισσότερες νίκες από μας, τους τα τρίβαμε στη μούρη και τους βουλώναμε. Δεν μπορούσε ο καθένας να διαστρεβλώνει την ιστορία του πετροπόλεμου! Αντίγραφα από τέτοια στρατσόχαρτα ή από χαρτόνια επικόλλησης μπαχαρικών⁶ τα κρεμούσαμε στην Τρανή Λυγιά, όπως λέγαμε τη λυγαριά που στον ίσκιο της ήταν το Παλιόπήςγαδο, για να τους πικάρουμε:

-
5. *Στρατσόχαρτο* (από τη βενετική λέξη *strazzo* + *χαρτί*): φτηνό χαρτί περιτυλίγματος για κρέατα και άλλα ψώνια.
 6. Τα *χαρτόνια επικόλλησης μπαχαρικών*, περίπου στο σημερινό μέγεθος Α5, είχαν πάνω τους κολλημένα μικρά σακουλάκια από ζελατίνα που περιείχαν πιπέρι, κανέλα και άλλα μπαχαρικά. Ήταν αναρτημένα στους τοίχους και στα ράφια των καφενείων, τα οποία ήταν ταυτόχρονα και τα παντοπωλεία του χωριού.

ΣΙΜΕρα 13 ΙΟΥΛΙ 196...
 στι ΜΑΧΙ στο ΠΟΥΣΙ
 ανιξαμε το ΚΙΒΟΥΡΙ⁷
 στους ΛΑΛεουσ ΤΟΥΡΚουσ
 του Απανου μαχαλα.
 ΕΚΛΑψε η μανα το πεδι
 κε το πεδι τη μανα

Οι νικημένοι ανέλυαν τα λάθη στα οποία υπέπεσαν και τους οδήγησαν στην ήττα. Κατόπιν άρχιζαν τα σχέδια για τον επόμενο πετροπόλεμο και έπαιρναν όρκο πως θα ξεπλύνουν την ντροπή.

Όταν δεν είχαμε πετροπόλεμο, γυριζαμε μέσα στις ρεματιές σαν τα ξωτικά και μαζεύαμε καβούρια. Τα φυλάγαμε σε τενεκέδες, κι όταν πιάναμε κάποιον αιχμάλωτο, τον γυμνώναμε από τη μέση και πάνω και του βάζαμε τα καβούρια στο στήθος ή στην πλάτη του. Αυτά τότε άρχιζαν να παλεύουν μεταξύ τους και γρατσούναγαν το δέρμα του αιχμαλώτου με τα νύχια τους –που ήσαν αιχμηρά σαν ξυράφια– και τον δάγκωναν με τις τεράστιες δαγκάνες τους. Ήταν το αγαπημένο μας βασανιστήριο, γιατί και ο αντίπαλος υπέφερε κι εμείς διασκεδάζαμε με τις καβουρομαχίες.

Όσο για τα ξένα μπισσάνια, τα αμπέλια και τα φρούτα, αυτά κυριολεκτικά τα ρημάζαμε. Κι ήταν να μη βρεθεί μπροστά μας φίδι. Το αρπάζαμε αμέσως απ' την ουρά και το χτυπάγαμε κάτω σαν χταπόδι. Μόνο ένα πράγμα γύριζε συνέχεια στο μυαλό μας: ο ηρωισμός! Οι δειλοί δεν είχαν θέση ανάμεσά μας. Τους περιφρονούσαμε...

7. *Κιβούρι*: τάφος, φέρετρο.

Στα σπίτια μας γυριζαμε τα μεσάνυχτα βρόμικοι και τρισάθλιοι. Αλλά οι γονείς μας είχαν τις δικές τους σκοτούρες: τη σκληρή δουλειά, την απούλητη σοδειά, τα χρέη, τα ανύπαντρα κορίτσια τους. Βασανισμένοι και κακοζωισμένοι όλοι τους. Κακοτράχαλο το χωριό μας και άγονο. Προσπαθούσαν να βρουν έναν σοφρά⁸ τόπο για να σπείρουν ή να φυτέψουν ένα ξερικό μπιστάκι και οπωροκηπευτικά. Όπου άκουγαν ότι ζητούσαν εργάτες, τρέχανε αμέσως για το μεροκάματο.

Όμως είχαν αλληλεγγύη μεταξύ τους. Όλο το χωριό βοηθούσε τον συνάνθρωπο που πάθαινε κάποια αβασία. Ο πόνος ήταν κοινός για όλους, όπως και η χαρά. Κάνανε δανεικαριές,⁹ γίνονταν σέμπροι,¹⁰ δάνειζαν μεταξύ τους τα εργαλεία τους. Όταν κάποιο νέο ζευγάρι έστηνε το νοικοκυριό του, όλο το χωριό έκανε ξέλαση. Δεν έχω ακούσει να χρησιμοποιούν αυτή τη λέξη για τον ίδιο σκοπό σε κάποιο άλλο μέρος. Αργότερα, όταν πήγα στο γυμνάσιο και διδάχτηκα το

-
8. *Σοφράς* (από την τούρκικη λέξη *sofra*): χαμηλό, στρογγυλό τραπέζι που χρησιμοποιούνταν παλιότερα σε χωριά και πόλεις. Εδώ μεταφορικά, πολύ μικρή έκταση.
9. *Δανεικαριά* ή *δανικαριά*: λέξη από το αρχαίο ρήμα *δαίω*, με τη σημασία του μοιράζομαι, διαιρώ, χωρίζω. Στη δανεικαριά, δύο ή περισσότερες οικογένειες συμφωνούσαν να κάνουν από κοινού τις ομοειδείς αγροτικές εργασίες τους, μοιράζοντας εργατικά χέρια και εργαλεία. Έτσι, η κάθε δουλειά γινόταν πιο αποδοτική, αφού ενώνονταν πολλά εργατικά χέρια, αλλά συνάμα και πιο ευχάριστη, καθώς αποκτούσε και την κοινωνική της διάσταση.
10. *Σέμπρος* (από τη σερβοκροατική λέξη *sebrù*): επίμορτος καλλιεργητής, κολίγας, αυτός που κατόπιν συμφωνίας καλλιεργούσε ξένα κτήματα παίρνοντας ένα μέρος της σοδειάς. Όμως στην ορεινή Πελοπόννησο η λέξη *σέμπρος* είχε διαφορετική σημασία και σήμαινε τον συγκαλλιεργητή, τον σύντροφο. Ένα παράδειγμα: Καθώς το έδαφος της περιοχής ήταν συνήθως πολύ σκληρό και πετρώδες, ένα μόνο άλογο δυσκολευόταν πολύ να σύρει το άροτρο, το αλέτρι. Έτσι, κάθε οικογένεια που διέθετε μόνο ένα άλογο συμφωνούσε για τη δουλειά αυτή με κάποιον άλλο, αντίστοιχη ιδιοκτησία ενός αλόγου, και έφτιαχναν ζευγάρι με τα δύο ζώα τους. Γίνονταν δηλαδή σέμπροι.

βιβλίο «Κύρου Ανάβασις» του Ξενοφώντος, έμαθα ότι η λέξη *εξέλασις* προέρχεται από το ρήμα *εξελάνω* και σημαίνει, μεταξύ άλλων, την εκστρατεία.

Και πράγματι, εκστρατευτικό σώμα θύμιζαν οι Πετροχωρίτες. Μόνο που ήσαν στρατιώτες της ειρήνης κι όχι του πολέμου. Κάποια μέρα, η οποία είχε προκαθορισθεί, παρατούσαν όλοι τις δικές τους δουλειές και οι άντρες συγκεντρώνονταν τα ξημερώματα στο καφενείο. Έπιναν τον καφέ τους, κι αν ήταν χειμώνας, έπιναν και «πόντζια», όπως λέγανε τα βραστά κονιάκ, για να ζεσταθούν, και μετά οπλισμένοι με τα σύνεργα της δουλειάς *εξέλανναν* τραγουδώντας. Ήταν σαν γιορτή εκείνη η μέρα. Πρόσφεραν την εργασία τους αφιλοκερδώς, για να βοηθήσουν το νέο ζευγάρι. Ξεχέρωναν κάποια έκταση και τη φύτευαν αμπέλι ή λιοστάσι, άνοιγαν πηγάδι, έχτιζαν κάποια χαμοκέλα.¹¹ Πριν από το μεσημέρι έφταναν και οι γυναίκες, οι οποίες στο μεταξύ είχαν πάει να φροντίσουν τα ζώα τους και είχαν μαγειρέψει. Η καθεμιά είχε και το κανίσκι¹² της με φαγητό, ψωμί, κρασί και γλυκά. Δούλευαν και τραγουδούσαν. Έκαναν προπόσεις κι εύχονταν «καλή προκοπή», «καρπερό να 'ναι», «καλά στερεώματα», τέτοια. Λέγανε καλαμπούρια, πειράζονταν μεταξύ τους, αυτοσαρκάζονταν, γελούσαν. Στήνανε χορό και γινόταν γλέντι τρικούβερο. Και φανερόνονταν και οι κρυμμένες αγάπες...

Όμορφες συνήθειες, που σε εξανθρώπιζαν. Μαλάκωνε η καρδιά όσων συμμετείχαν στην *εξέλαση*. Νιώθανε ότι ήσαν κοινωνικά άτομα κι όχι «τρουπήδες», όπως αποκαλούσαν απαξιωτικά τους λίγους, πέντε έξι οικογένειες ανά-

11. *Χαμοκέλα*: πρόχειρα κατασκευασμένο, από φτηνά υλικά μικρό σπίτι.

12. *Κανίσκι* (από την αρχαιοελληνική λέξη *κανίσκιον*): μικρό καλάθι, πανέρι, πλεγμένο από ξύλο καλαμιάς συνήθως ή από κλαδιά λυγαριάς. Γεμάτο με διάφορα τρόφιμα το πρόσφεραν δώρο σε γιορτές.

μεσα στις διακόσιες περίπου που υπήρχαν τότε στο χωριό, οι οποίοι δε συμμετείχαν στις κοινωνικές δραστηριότητες και στις εκδηλώσεις, αλλά χώνονταν στην οικογενειακή και ατομική τους τρούπα.¹³ Την αφιλοκερδή προσφορά τους στον συνάνθρωπο οι Πετροχωρίτες την έβλεπαν όχι σαν επίδειξη ή σαν φιλανθρωπία –γνώρισα πολλούς υποκριτές φιλάνθρωπους, όταν αργότερα με κατάπие κι εμένα η μεγάλη πόλη– αλλά σαν κάτι απόλυτα φυσιολογικό, αναγκαίο και κοινωνικά αυτονόητο: «Σήμερα έχεις εσύ την ανάγκη μου, αύριο θα έχω εγώ τη δική σου. Εδώ τα μυρμήγκια και συνεργάζονται, οι άνθρωποι θα κοιτάνε μόνο τη δική του φωλίτσα ο καθένας;» λέγανε.

Αργότερα κατάλαβα πως κατά βάθος ήσαν ευαίσθητοι άνθρωποι οι Πετροχωρίτες κι ας μου φαίνονταν τότε σκληροί και μονόχνοτοι.

Δεν μπορούσα ωστόσο να καταλάβω πώς μεταμορφώνονταν την περίοδο των εκλογών. Γίνονταν τότε αγνώριστοι, καθώς φανατίζονταν και ανάβανε τα αίματά τους. Ίσως βέβαια να ήταν λόγω της μεγάλης τους επιθυμίας ν' αλλάξουν τα πράγματα και να καλυτερέψει η ζωή τους, να γλιτώσουν απ' τη φτώχεια. Ήσαν ευκολόπιστοι όμως και παρασύρονταν απ' τους δημαγωγούς. Χωρίζονταν τότε και οι μεγάλοι στα δύο, όπως κάναμε κι εμείς με τον πετροπόλεμο: οι φίλοι της μίας παράταξης στο ένα καφενείο, της άλλης στο άλλο. Αν περνούσε έξω απ' το καφενείο υποψήφιος της αντίπαλης παράταξης, του βάραιναν τενεκέδες για να τον αποδοκιμάσουν.

Το βράδυ, όταν το ραδιόφωνο μετέδιδε τα αποτελέσμα-

13. *Τρούπα*: τρύπα, δηλαδή πολύ μικρός χώρος για δωμάτιο σπιτιού ή για μαγαζί, τρώγλη. Μεταφορικά σημαίνει και τη φωλιά του ζώου.

τα των εκλογών, στο καφενείο των νικητών στήνανε γλέντι, έριχναν ντουφεκιές, τρέχανε και χτυπούσαν τις καμπάνες. Το καφενείο των νικημένων έκλεινε άρον άρον και οι άνθρωποι τρύπωναν στα σπίτια τους. Πόσο μοιάζανε με τα παιδιά τους... Την επομένη των εκλογών, βέβαια, μην τους είδατε τους πολιτευτάδες. Μαύρη πέτρα ρίχνανε πίσω τους και η ζωή συνεχιζόταν ίδια κι απαράλλαχτη για όλους. Φτώχεια και εγκατάλειψη.

«Την άλλη φορά που θα ξανάρθουν, θα τους πάρουμε με τις πέτρες» ορκίζονταν οι Πετροχωρίτες, νικητές και νικημένοι. Αλλά ξεχνούσαν γρήγορα τους όρκους τους...